

οφειλόταν στην ενδυνάμωση της στενά τεχνικής εκπαίδευσης εις βάρος της ευρύτερης ηθικής και πνευματικής καλλιέργειας. «Ψάχναμε το “θετικό” στο έργο του Χίτλερ», έγραφε ο Μάινεκε αναφερόμενος στη μορφωμένη ελίτ της ανώτερης μεσαίας τάξης στην οποία ανήκε. Και ήταν αρκετά ειλικρινής ώστε να προσθέσει ότι είχαν βρει κάτι που πίστευαν ότι ανταποκρινόταν στις ανάγκες των καιρών. Όμως όλα αποδείχτηκαν μια αυταπάτη. Κοιτάζοντας πίσω, στη διαδρομή μιας ζωής τόσο μακρόχρονης ώστε να του επιτρέπει να θυμάται την ενοποίηση της Γερμανίας επί Μπίσμαρκ το 1871 και όλα όσα συνέβησαν από τότε μέχρι την πτώση του Γ' Ράιχ, ο Μάινεκε κατέληξε δοκιμαστικά στο συμπέρασμα ότι υπήρχε κάποιο ψεγάδι στο γερμανικό έθνος-κράτος από την πρώτη κιόλας στιγμή της ίδρυσής του το 1871.

Αυτές οι σκέψεις του Μάινεκε, που δημοσιεύτηκαν το 1946, ήταν σημαντικές τόσο για τους περιορισμούς τους, όσο και για τη γενναία απόπειρά τους να αναστοχαστούν τις πολιτικές πεποιθήσεις και προσδοκίες μιας ολόκληρης ζωής. Ο ηλικιωμένος ιστορικός είχε παραμείνει στη Γερμανία σε όλη τη διάρκεια του Γ' Ράιχ, αλλά, αντίθετα από πολλούς άλλους, δεν είχε προσχωρήσει ποτέ στο Ναζιστικό Κόμμα, ούτε είχε γράψει ή εργαστεί για λογαριασμό του. Όμως εξακολουθούσε να περιορίζεται από την οπτική του φιλελεύθερου εθνικισμού μέσα στην οποία είχε μεγαλώσει. Γι' αυτόν, η καταστροφή ήταν, σύμφωνα με τον τίτλο που έδωσε στις σκέψεις του το 1946, μια *γερμανική* καταστροφή, όχι εβραϊκή ή ευρωπαϊκή ή παγκόσμια. Ταυτόχρονα, όπως έκαναν από καιρό οι Γερμανοί ιστορικοί, απέδιδε τη γέννηση αυτής της καταστροφής κατά κύριο λόγο στη διπλωματία και στις διεθνείς σχέσεις και όχι σε κοινωνικούς, πολιτισμικούς ή οικονομικούς παράγοντες. Το πρόβλημα για τον Μάινεκε βρισκόταν ουσιαστικά όχι σε αυτό που χαρακτήρισε παρεμπιπτότως «φυλετική τρέλα», η οποία είχε κυριεύσει τη Γερμανία την εποχή του ναζισμού, αλλά στη μακιαβελική πολιτική εξουσίας του Γ' Ράιχ και στην προώθηση μιας απόπειρας για παγκόσμια κυριαρχία, η οποία το οδήγησε τελικά στην ίδια του την καταστροφή.¹⁷

Παρά τις αδυναμίες της, η προσπάθεια του Μάινεκε να κατανοήσει τα πράγματα έφερε στο προσκήνιο μια σειρά ζωτικών ερωτημάτων, τα οποία, όπως πρόβλεψε, συνέχισαν να απασχολούν έκτοτε την ανθρωπότητα. Πώς ήταν δυνατόν ένα έθνος προηγμένο και σε υψηλό επίπεδο πολιτισμού, όπως η Γερμανία, να παραδοθεί τόσο γρήγορα και τόσο εύκολα στη βάνουση δύναμη του εθνικοσοσιαλισμού; Γιατί δεν προβλήθηκε ισχυρή αντίσταση στην κατάληψη της εξουσίας από τους ναζί; Πώς μπόρεσε ένα τόσο ασήμαντο κόμμα της ριζοσπαστικής Δεξιάς να ανέλθει στην εξουσία με τόσο θεαματικό και αιφνίδιο τρόπο; Γιατί τόσο πολλοί Γερμανοί δεν μπόρεσαν να αντιληφθούν ότι η αδιαφορία απέναντι στη βίαιη, ρατσιστική και δολοφονική φύση του ναζιστικού κινήματος θα είχε ενδεχομένως καταστροφικές συνέπειες;¹⁸ Στο πέρασμα του χρόνου, οι απαντήσεις που δίνουν ιστορικοί ή σχολιαστές σε αυτά τα ερωτήματα ποικίλλουν ανάλογα τόσο με την εθνικότητά

τους, όσο και με την πολιτική τους τοποθέτηση.¹⁹ Ο ναζισμός υπήρξε απλώς μία από τις πιο βίαιες και πιο σκληρές δικτατορίες που επιβλήθηκαν στην Ευρώπη κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, μια τάση τόσο διαδεδομένη ώστε ένας ιστορικός χαρακτήρισε την Ευρώπη εκείνης της εποχής «σκοτεινή ήπειρο».²⁰ Τούτο, με τη σειρά του, θέτει το ερώτημα αφενός πόσο βαθιές ρίζες είχε ο ναζισμός στη γερμανική ιστορία, και αφετέρου πόσο ήταν προϊόν ευρύτερων ευρωπαϊκών εξελίξεων, καθώς και πόσο μοιραζόταν ορισμένα χαρακτηριστικά της προέλευσης και της διακυβέρνησής του με άλλα ευρωπαϊκά καθεστώτα της εποχής.

Τέτοιες συγκριτικές μελέτες αμφισβητούν την παραδοχή ότι μια οικονομικά αναπτυγμένη και πολιτιστικά εκλεπτυσμένη κοινωνία είχε κατά κάποιο τρόπο λιγότερες πιθανότητες να κατακυβληθεί στην άβυσσο της βίας και της καταστροφής από μια άλλη λιγότερο προηγμένη. Το γεγονός ότι η Γερμανία γέννησε έναν Μπετόβεν, η Ρωσία έναν Τολστόι, η Ιταλία έναν Βέρντι ή η Ισπανία έναν Θερβάντες είναι εντελώς άσχετο με το γεγονός ότι όλες αυτές οι χώρες γνώρισαν βάνουσες δικτατορίες κατά τον 20ό αιώνα. Τα υψηλά πνευματικά επιτεύγματα διαμέσου των αιώνων δεν κάνουν τη βύθιση στην πολιτική βαρβαρότητα περισσότερο ανεξήγητη από όσο θα ήταν αν έλειπαν· απλώς ο πολιτισμός και η πολιτική δεν αλληλεπιδρούν με τόσο καθαρό και άμεσο τρόπο. Αν κάτι μας διδάσκει η εμπειρία του Γ' Ράιχ, είναι ότι η αγάπη για τη μεγάλη τέχνη, τη μουσική και τη λογοτεχνία δεν προσφέρει στους ανθρώπους κανενός είδους ηθική ή πολιτική ανοσία στη βία, την ωμότητα ή την υποτακτικότητα στη δικτατορία. Μάλιστα, πολλοί αναλυτές της Αριστεράς, από τη δεκαετία του 1930 και μετά, υποστήριζαν ότι η εξελιγμένη φύση της γερμανικής κουλτούρας και κοινωνίας ήταν η σημαντικότερη αιτία του ναζιστικού θριάμβου. Η γερμανική οικονομία ήταν η πιο ισχυρή στην Ευρώπη και η γερμανική κοινωνία η πιο αναπτυγμένη. Οι καπιταλιστικές επιχειρήσεις είχαν φτάσει στη Γερμανία σε άνευ προηγουμένου κλίμακα και βαθμό οργάνωσης. Οι μαρξιστές υποστήριζαν ότι αυτό σήμαινε πως η ταξική σύγκρουση μεταξύ των κεφαλαιοκρατών και εκείνων τους οποίους εκμεταλλεύονταν είχε κορυφωθεί σταδιακά, φτάνοντας σε σημείο ρήξης. Οι μεγαλοεπιχειρηματίες και οι παρατρεχάμενοί τους, στην απελπισμένη τους προσπάθεια να διατηρήσουν την ισχύ και τα κέρδη τους, χρησιμοποίησαν όλη την επιρροή τους και όλα τα προπαγανδιστικά μέσα που διέθεταν για να δημιουργήσουν ένα μαζικό κίνημα το οποίο να εξυπηρετεί τα συμφέροντά τους –το Ναζιστικό Κόμμα– και να το προωθήσουν έπειτα στην εξουσία ώστε να επωφεληθούν από την κατάκτησή της.²¹

Αυτή η άποψη, την οποία επεξεργάστηκαν με αξιοσημείωτη δεξιοτεχνία πολλοί και διάφοροι μαρξιστές μελετητές από τη δεκαετία του 1920 μέχρι τη δεκαετία του 1980, δεν πρέπει να απορριφθεί αβασάνιστα ως απλή προπαγάνδα. Έχει εμπνεύσει μέσα στα χρόνια ένα ευρύ φάσμα σημαντικών ερευνητικών έργων και στις δύο πλευρές του Σιδηρού Παραπετάσματος, που διαίρεσε την Ευρώπη κατά

τον Ψυχρό Πόλεμο την περίοδο 1945-1990. Αλλά, ως ευρεία, γενική ερμηνεία εγείρει πολλά ερωτήματα. Λίγο έως πολύ αγνόησε τα φυλετικά δόγματα του ναζισμού και απέτυχε πλήρως να ερμηνεύσει το γεγονός ότι οι ναζί έδειξαν τόσο δηλητηριώδες μίσος προς τους Εβραίους όχι μόνο στη ρητορική τους αλλά και στην πράξη. Δεδομένου ότι το Γ' Ράιχ αφιέρωσε σημαντικούς πόρους στη δίωξη και την εξολόθρευση εκατομμυρίων ανθρώπων, πολλοί από τους οποίους ήταν ανεπίληπτα μέλη της μεσαίας τάξης, παραγωγικοί, ευκατάστατοι και, σε αρκετές περιπτώσεις, καπιταλιστές οι ίδιοι, είναι δύσκολο να φανταστούμε πώς θα μπορούσε το φαινόμενο του ναζισμού να αναχθεί σε αποτέλεσμα του ταξικού αγώνα εναντίον του προλεταριάτου ή σε προσπάθεια διατήρησης του καπιταλιστικού συστήματος, στην υποστήριξη του οποίου συνέβαλαν τόσοι Εβραίοι στη Γερμανία. Επιπλέον, αν ο ναζισμός ήταν η αναπόφευκτη έκβαση της έλευσης του ιμπεριαλιστικού μονοπωλιακού καπιταλισμού, τότε πώς εξηγείται το γεγονός ότι εμφανίστηκε μόνο στη Γερμανία και όχι σε άλλες, παρόμοια αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες, όπως η Βρετανία, το Βέλγιο ή οι Ηνωμένες Πολιτείες.²²

Ένα τέτοιο ερώτημα προβλημάτιζε πολλούς μη Γερμανούς κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου πολέμου, αλλά και κάποιους Γερμανούς αμέσως μετά. Αρκετοί αναλυτές, κυρίως σε χώρες οι οποίες είχαν ήδη την εμπειρία ενός πολέμου κατά της Γερμανίας την περίοδο 1914-1918, υποστήριζαν ότι η άνοδος και ο θρίαμβος του ναζισμού ήταν τα αναπόφευκτα τελικά προϊόντα αιώνων γερμανικής ιστορίας. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η οποία προβλήθηκε από συγγραφείς τόσο διαφορετικούς όσο ο Αμερικανός δημοσιογράφος Ουίλιαμ Λ. Σίρερ, ο Βρετανός ιστορικός Α.Τζ.Π. Τέυλορ και ο Γάλλος μελετητής Εντμόν Βερμέιγ, οι Γερμανοί πάντοτε απέρριπταν τη δημοκρατία και τα ανθρώπινα δικαιώματα, ταπεινώνονταν μπροστά σε ισχυρούς αρχηγούς, απέρριπταν την ιδέα του ενεργού πολίτη και βαυκαλίζονταν με ασαφή αλλά επικίνδυνα όνειρα περί παγκόσμιας κυριαρχίας.²³ Κατά περιεργο τρόπο, αυτό απηχεί την εκδοχή των ναζί για τη γερμανική ιστορία, σύμφωνα με την οποία οι Γερμανοί είχαν κρατήσει αυτά τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά χάρη σ' ένα βασικό φυλετικό ένστικτο, αλλά είχαν αποξενωθεί απ' αυτά εξαιτίας ξένων επιρροών όπως η Γαλλική Επανάσταση.²⁴ Ωστόσο, όπως έχουν επισημάνει πολλοί κριτικοί, αυτή η απλοϊκή οπτική εγείρει αμέσως το ερώτημα γιατί οι Γερμανοί δεν υπέκυψαν σε μια δικτατορία ναζιστικού τύπου πολύ πριν από το 1933. Παραγνωρίζει το γεγονός της ύπαρξης ισχυρών φιλελεύθερων και δημοκρατικών παραδόσεων στη γερμανική ιστορία, παραδόσεων που εκφράστηκαν με πολιτικές εκρήξεις, όπως η Επανάσταση του 1848, όταν αυταρχικά καθεστώτα ανατράπηκαν σε ολόκληρη τη Γερμανία. Και όχι μόνο δεν διευκολύνει, αλλά δυσκολεύει την προσπάθεια να εξηγήσουμε πώς και γιατί οι ναζί πήραν την εξουσία, επειδή αγνοεί την ευρύτατη αντίθεση στο ναζισμό που υπήρχε στη Γερμανία ακόμη και το 1933. Μας εμποδίζει έτσι να θέσουμε το κρίσιμο

ερώτημα: Γιατί υπερνικήθηκε αυτή η αντίσταση; Αν δεν αναγνωρίσουμε την ύπαρξη μιας τέτοιας αντίθεσης στο ναζισμό εντός της ίδιας της Γερμανίας, η δραματική ιστορία της ανόδου του στην εξουσία παύει να είναι δράμα και γίνεται απλώς η πραγμάτωση του αναπόφευκτου.

Ήταν πολύ εύκολο για τους ιστορικούς να εξετάζουν όλη την πορεία της γερμανικής ιστορίας υπό την οπτική του 1933 και να ερμηνεύουν σχεδόν οτιδήποτε συνέβη στο εσωτερικό της ως συμβολή στην άνοδο και το θρίαμβο του ναζισμού. Αυτό οδήγησε σε πάσης φύσεως διαστρεβλώσεις, με κάποιους ιστορικούς να επιλέγουν συγκεκριμένα παραθέματα από Γερμανούς στοχαστές όπως ήταν ο Χέρντερ, απόστολος του εθνικισμού τον 18ο αιώνα, ή ο Μαρτίνος Λούθηρος, ιδρυτής του προτεσταντισμού τον 16ο αιώνα, για να καταδείξουν τα στοιχεία της περιφρόνησης για άλλες εθνικότητες και της τυφλής υπακοής στην εξουσία εντός συνόρων, που είναι, όπως υποστηρίζουν, βαθιά ριζωμένα στους Γερμανούς.²⁵ Ωστόσο, αν εξετάσουμε προσεκτικότερα το έργο στοχαστών όπως οι προηγούμενοι, διαπιστώνουμε ότι ο Χέρντερ κήρυξε την ανοχή και τη συμπόνια απέναντι σε άλλες εθνικότητες, ενώ είναι διάσημη η επιμονή του Λούθηρου στο δικαίωμα της ατομικής συνείδησης να εξεγείρεται κατά της θρησκευτικής και της πνευματικής εξουσίας.²⁶ Επιπλέον, ενώ οι ιδέες έχουν πράγματι τη δική τους ισχύ, οσοδήποτε αυτή καθορίζεται πάντοτε, έμμεσα, από τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες, γεγονός που πολύ συχνά λησμονούν όσοι ιστορικοί διατυπώνουν γενικότητες περί «γερμανικού χαρακτήρα» ή «γερμανικού τρόπου σκέψης».²⁷

Ένα άλλο ρεύμα σκέψης, το οποίο μερικές φορές εκφράζεται από τους ίδιους συγγραφείς, τονίζει όχι τη σημασία της ιδεολογίας και της πίστης μέσα στη γερμανική ιστορία, αλλά την ασημαντότητά τους. Έχει ειπωθεί ότι οι Γερμανοί δεν ενδιαφέρονταν πραγματικά για την πολιτική και ποτέ δεν συνήθισαν το πάρε-δώσε της δημοκρατικής πολιτικής διαμάχης. Ωστόσο, από όλους τους μύθους περί γερμανικής ιστορίας που επιστρατεύτηκαν για να δικαιολογήσουν την έλευση του Γ' Ράιχ το 1933 κανείς δεν είναι λιγότερο πειστικός από εκείνον του «απολιτικού Γερμανού». Αυτή η αντίληψη, σε μεγάλο βαθμό δημιούργημα του μυθιστοριογράφου Τόμας Μαν κατά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, αποτέλεσε στη συνέχεια άλλοθι για τη μορφωμένη μεσαία τάξη της Γερμανίας, η οποία μπορούσε έτσι να αθώσει τον εαυτό της από την κατηγορία ότι υποστήριξε το ναζισμό, αποδεχόμενη την κριτική για το πολύ πιο ελαφρύ ατόπημα της αδυναμίας της να του αντιταχθεί. Ιστορικοί ποικίλων τάσεων υποστήριξαν ότι η γερμανική μεσαία τάξη είχε αποσυρθεί από την ενεργό πολιτική μετά την αποτυχία του 1848, καταφεύγοντας, για αντιστάθμισμα, στην επιδίωξη του χρήματος ή στη λογοτεχνία, την κουλτούρα και τις τέχνες. Οι μορφωμένοι Γερμανοί έβαλαν την αποτελεσματικότητα και την επιτυχία πάνω από την ηθική και την ιδεολογία.²⁸ Ωστόσο, υπάρ-

χουν άφθονες αποδείξεις για το αντίθετο, όπως θα δούμε στην πορεία αυτού του βιβλίου. Στη δεκαετία του 1920 οι Γερμανοί δεν υπέφεραν από έλλειψη πολιτικής αφιέρωσης και πίστης, αλλά μάλλον από το αντίθετο.

Δεν μας εκπλήσσει το γεγονός ότι οι Γερμανοί ιστορικοί θεώρησαν εντελώς απαράδεκτες τέτοιες ευρείες και εχθρικές γενικεύσεις για το χαρακτήρα των Γερμανών. Την επομένη του Β' Παγκόσμιου πολέμου έβαλαν τα δυνατά τους να προσανατολίσουν αλλού την κριτική, κυρίως προς τις ευρύτερες ευρωπαϊκές ρίζες της ναζιστικής ιδεολογίας. Επισήμαναν το γεγονός ότι ο ίδιος ο Χίτλερ δεν ήταν Γερμανός, αλλά Αυστριακός. Και επικαλέστηκαν παραλληλισμούς με άλλες ευρωπαϊκές δικτατορίες της εποχής, από την Ιταλία του Μουσολίνι μέχρι τη Ρωσία του Στάλιν. Όπως υποστήριζαν, υπό το φως της γενικής κατάρρευσης της δημοκρατίας στην Ευρώπη κατά την περίοδο 1917-1933, η έλευση των ναζί δεν θα έπρεπε κατά κανένα τρόπο να θεωρηθεί η κορύφωση μιας μακράς και αποκλειστικά γερμανικής δέσμης ιστορικών εξελίξεων, αλλά μάλλον η κατάρρευση της καθεστηκίας τάξης τόσο στη Γερμανία όσο και αλλού, υπό τις κατακλυσμιαίες επιπτώσεις του Α' Παγκόσμιου πολέμου.²⁹ Σύμφωνα με αυτή την άποψη, η ανάπτυξη της βιομηχανικής κοινωνίας έφερε για πρώτη φορά τις μάζες στο πολιτικό προσκήνιο. Ο πόλεμος κατέστρεψε την κοινωνική ιεραρχία, τις ηθικές αξίες και την οικονομική σταθερότητα απ' άκρη σ' άκρη της Ευρώπης. Οι Αυτοκρατορίες των Αψβούργων, των Γερμανών, του τσάρου και των Οθωμανών κατέρρευσαν και τα νέα δημοκρατικά κράτη που αναδύθηκαν αμέσως μετά γρήγορα έπεσαν θύματα της δημαγωγίας αδιάτακτων λαοπλάνων, οι οποίοι έπεισαν τις μάζες να ψηφίσουν την ίδια τους την υποδούλωση. Ο 20ός αιώνας υπήρξε μια εποχή ολοκληρωτισμού, που κορυφώθηκε με την προσπάθεια του Χίτλερ και του Στάλιν να καθιερώσουν ένα νέο είδος πολιτικής τάξης στηριγμένης, από τη μια πλευρά, στον πλήρη αστυνομικό έλεγχο, την τρομοκρατία και την ανηλεή καταστολή ή δολοφονία πραγματικών ή φανταστικών αντιπάλων κατά εκατομμύρια και, από την άλλη, στην αδιάκοπη κινητοποίηση και έξαρση των μαζών που διεγείρονταν από εξελιγμένες προπαγανδιστικές μεθόδους.³⁰

Μολονότι είναι αρκετά εύκολο να δούμε πώς τέτοια επιχειρήματα υπηρέτησαν τα συμφέροντα των δυτικών υπέρμαχων του Ψυχρού Πολέμου στις δεκαετίες του 1950 και του 1960 εξισώνοντας σιωπηρά ή απερίφραστα τη Ρωσία του Στάλιν με τη Γερμανία του Χίτλερ, η αντίληψη ότι τα δύο καθεστώτα αποτελούσαν παραλλαγές του ίδιου φαινομένου έχει κατά κάποιον τρόπο αναβιώσει τον τελευταίο καιρό.³¹ Και βέβαια η σύγκριση των δύο καθεστώτων δεν είναι αθέμιτη.³² Η ιδέα του ολοκληρωτισμού ως γενικού πολιτικού φαινομένου έκανε την εμφάνισή της ήδη από τη δεκαετία του 1920. Χρησιμοποιήθηκε με θετική χροιά από τον Μουσολίνι, ο οποίος μαζί με τον Χίτλερ και τον Στάλιν αξίωσε έναν ολι-

κό έλεγχο της κοινωνίας που περιλάμβανε την ουσιαστική αναδημιουργία της ανθρώπινης φύσης υπό τη μορφή ενός «νέου» τύπου ανθρώπου. Ωστόσο, όποιες κι αν ήταν οι ομοιότητες μεταξύ των διαφόρων αυτών καθεστώτων, οι διαφορές ανάμεσα στις δυνάμεις που βρίσκονταν πίσω από τη γέννηση, την άνοδο και τον τελικό θρίαμβο του ναζισμού και του σταλινισμού είναι τόσο εντυπωσιακές ώστε η έννοια του ολοκληρωτισμού να μην μπορεί να εξηγήσει πολλά σ' αυτό το πεδίο. Τελικά, είναι πιο χρήσιμη ως περιγραφή παρά ως ερμηνεία, και μάλλον μας βοηθάει περισσότερο να κατανοήσουμε πώς λειτούργησαν οι δικτατορίες του 20ού αιώνα από τη στιγμή που ανέλαβαν την εξουσία παρά πώς έφτασαν σ' αυτή.

Οπωσδήποτε, υπήρχαν κάποιες ομοιότητες μεταξύ της Ρωσίας και της Γερμανίας πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Και τα δύο έθνη κυβερνούνταν από αυταρχικές μοναρχίες, στηριζόμενες σε μια ισχυρή γραφειοκρατία και μια δυνατή στρατιωτική ελίτ και αντιμετώπιζαν με ραγδαίες κοινωνικές αλλαγές, λόγω της εκβιομηχάνισης. Και τα δύο πολιτικά συστήματα κατέρρευσαν εξαιτίας της βαθιάς κρίσης που προκάλεσε η ήττα τους στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, και στα δύο ακολούθησε μια βραχεία περίοδος δημοκρατίας γεμάτη συγκρούσεις που επιλύθηκαν τελικά με την επιβολή δικτατοριών. Υπάρχουν όμως πολλές κρίσιμες διαφορές, με κυριότερη ανάμεσά τους την πλήρη αδυναμία των Μπολσεβίκων να αποκτήσουν μέσω ελεύθερων εκλογών το επίπεδο μαζικής υποστήριξης στο οποίο στηρίχτηκαν οι ναζί για να ανέλθουν στην εξουσία. Η Ρωσία ήταν μια χώρα υπανάπτυκτη, κατεξοχήν αγροτική, χωρίς τις βασικές λειτουργίες της κοινωνίας των πολιτών και χωρίς πολιτική παράδοση αντιπροσώπευσης. Διέφερε εντυπωσιακά από την αναπτυσσόμενη βιομηχανική Γερμανία, με το υψηλό μορφωτικό επίπεδο, τη μακρόχρονη παράδοση στους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, το κράτος δικαίου και τους πολιτικά ενεργούς πολίτες. Είναι αλήθεια ότι ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος επέφερε το τέλος της παλαιάς τάξης πραγμάτων σε ολόκληρη την Ευρώπη. Ωστόσο, η παλαιά τάξη διέφερε ουσιαστικά από τη μια χώρα στην άλλη και ανατράπηκε με διαφορετικούς τρόπους και διαφορετικές συνέπειες. Αν ψάχνουμε για μια άλλη χώρα με συγκρίσιμες εξελίξεις, τότε, όπως θα δούμε, η Ιταλία, η οποία ήταν μαζί με τη Γερμανία το άλλο προσφάτως ενοποιημένο έθνος της Ευρώπης του 19ου αιώνα, είναι πολύ καλύτερο παράδειγμα από τη Ρωσία.

Προσπαθώντας να εξηγήσουμε τη γένεση και την άνοδο του ναζισμού στη γερμανική ιστορία κινδυνεύουμε αναντίρρητα να εμφανίσουμε την όλη διαδικασία ως αναπόφευκτη. Ωστόσο, σχεδόν σε κάθε καμπή της ιστορίας, τα πράγματα θα μπορούσαν να ήταν διαφορετικά. Ο θρίαμβος του ναζισμού δεν ήταν σε καμία περίπτωση αναπότρεπτος μέχρι και τους πρώτους μήνες του 1933. Όμως, δεν ήταν ούτε ιστορικό ατύχημα.³³ Όσοι υποστήριξαν ότι ο ναζισμός ήρθε στην εξου-

σία στο πλαίσιο μιας ουσιαστικά πανευρωπαϊκής δέσμης εξελίξεων είχαν δίκιο μέχρι ενός ορισμένου σημείου. Δεν στάθηκαν όμως με αρκετή προσοχή στο γεγονός ότι ο ναζισμός, ενώ δεν ήταν διόλου η αναπόφευκτη κατάληξη της πορείας της γερμανικής ιστορίας, σίγουρα στήριξε την επιτυχία του σε πολιτικές και ιδεολογικές παραδόσεις και εξελίξεις η φύση των οποίων ήταν κυρίως γερμανική. Μπορεί αυτές οι παραδόσεις να μη φτάνουν πίσω στην εποχή του Λούθηρου, όμως μπορούν με βεβαιότητα να ανιχνευτούν στην εξέλιξη της γερμανικής ιστορίας κατά τον 19ο αιώνα και κυρίως στη διαδικασία με την οποία η χώρα μετατράπηκε σε ενιαίο κράτος υπό τον Μπίσμαρκ το 1871. Συνεπώς, είναι λογικό να ξεκινήσουμε από εκείνο το σημείο, όπως έκανε ο Φρήντριχ Μάινεκε στους στοχασμούς του το 1946, όταν ερευνούσε τους λόγους για τους οποίους οι ναζί ανήλθαν στην εξουσία περίπου εξήντα χρόνια μετά και προκάλεσαν τέτοιο χάος στη Γερμανία, την Ευρώπη και ολόκληρο τον κόσμο, αντιμετωπίζοντας τόσο μικρή αντίσταση από την πλειονότητα των Γερμανών. Όπως θα δούμε στις σελίδες αυτού και των δύο επόμενων τόμων, πολλές διαφορετικές απαντήσεις δόθηκαν σε αυτά τα ερωτήματα, ξεκινώντας από τη φύση της κρίσης που ξέσπασε στη Γερμανία στις αρχές της δεκαετίας του 1930 και φτάνοντας μέχρι τον τρόπο με τον οποίο οι ναζί επέβαλαν και παγίωσαν την κυριαρχία τους όταν απέκτησαν την εξουσία – και η στάθμιση όλων αυτών των παραγόντων δεν είναι καθόλου εύκολη υπόθεση. Ωστόσο, το βάρος της γερμανικής ιστορίας έπαιξε αναμφισβήτητα ένα ρόλο, γι' αυτό και το βιβλίο πρέπει να ξεκινήσει ακριβώς με τη γερμανική ιστορία.

III

Οι αρχές του 21ου αιώνα είναι μια ιδιαίτερος καλή στιγμή για να ξεκινήσουμε μια τέτοια προσπάθεια. Η ιστορική έρευνα για το Γ' Ράιχ πέρασε από τρεις κύριες φάσεις μετά το 1945. Η πρώτη, από τα τέλη του πολέμου μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1960, επικεντρώθηκε στην απάντηση ερωτημάτων που τίθενται κυρίως στον παρόντα τόμο. Πολιτικοί επιστήμονες και ιστορικοί, όπως ο Καρλ Ντήτριχ Μπράχερ, παρουσίασαν σημαντικά έργα για την κατάρρευση της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης και την κατάληψη της εξουσίας από τους ναζί.³⁴ Κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 το ενδιαφέρον μετατοπίστηκε στην ιστορία της περιόδου 1933-1939 (αντικείμενο του δεύτερου τόμου αυτής της μελέτης), όταν επεστράφη στα γερμανικά αρχεία ένας τεράστιος αριθμός ντοκουμέντων τα οποία είχαν κατασχεί οι Σύμμαχοι. Συγκεκριμένα, ο Μάρτιν Μπρότσατ και ο Χανς Μόμσεν εκπόνησαν μια σειρά ρηζικέλευθων μελετών για τις εσωτερικές δομές του Γ' Ράιχ, επιχειρηματολογώντας εναντίον της επικρατούσας άποψης ότι επρόκειτο για ένα

ολοκληρωτικό σύστημα στο οποίο οι αποφάσεις που λαμβάνονταν στην κορυφή, από τον Χίτλερ, εφαρμόζονταν σε όλα τα επίπεδα μέχρι τη βάση, και εξετάζοντας το πλέγμα των αλληλοσυγκρουόμενων κέντρων εξουσίας, ο ανταγωνισμός των οποίων, κατά την άποψή τους, ωθούσε το καθεστώς να υιοθετεί όλο και πιο ριζοσπαστικές πολιτικές. Η εργασία τους συμπληρώθηκε από πλήθος νέων ερευνών για την ιστορία της καθημερινής ζωής επί ναζισμού, που επικεντρώνονταν κυρίως στα χρόνια μέχρι και την έκρηξη του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου.³⁵ Από τη δεκαετία του 1990 η έρευνα εισήλθε σε μια τρίτη φάση εστιάζοντας κυρίως στην περίοδο 1939-1945 (αντικείμενο του τρίτου τόμου αυτής της μελέτης). Η ανακάλυψη νέων ντοκουμέντων στα αρχεία του τέως σοβιετικού μπλοκ και το αυξανόμενο δημόσιο ενδιαφέρον για τις ναζιστικές διώξεις και εκτελέσεις Εβραίων και άλλων, από τους ομοφυλόφιλους μέχρι τα «ακοινωνικά στοιχεία» κι από τους εργάτες-δούλους μέχρι τους ανάπηρους, επέτρεψαν να διαμορφωθεί ένα μεγάλο και σημαντικό νέο σώμα γνώσεων.³⁶ Συνεπώς, η στιγμή φαίνεται κατάλληλη για να επιχειρήσουμε μια σύνθεση που θα συνδέσει τα αποτελέσματα αυτών των τριών φάσεων έρευνας και να αξιοποιήσουμε τον μεγάλο όγκο νέου υλικού, από τα ημερολόγια του Γιόζεφ Γκαίμπελς και του Βίκτορ Κλέμπερερ μέχρι τα πρακτικά των συνεδριάσεων του γερμανικού κυβερνητικού συμβουλίου και την ατζέντα με τα ραντεβού του Χάινριχ Χίμλερ, που πρόσφατα ήρθε στη διάθεσή μας.

Για έναν ιστορικό, και πολύ περισσότερο για έναν ιστορικό που δεν είναι Γερμανός, ένα τέτοιο εγχείρημα φαίνεται τολμηρό, αν όχι απερίσκεπτο και παρακινδυνευμένο. Ωστόσο, τα ιστορικά ερωτήματα που τίθενται σε αυτό το βιβλίο με απασχολούν πολλά χρόνια. Το σοβαρό ενδιαφέρον μου για τη γερμανική ιστορία αφυπνίστηκε αρχικά από τον Φριτς Φίσερ, η επίσκεψη του οποίου στην Οξφόρδη όταν σπούδαζα εκεί ως προπτυχιακός φοιτητής είχε μεγάλη πνευματική σημασία. Αργότερα, στο Αμβούργο, ερευνώντας για το διδακτορικό μου, είχα την ευκαιρία να μοιραστώ λίγη από την εκπληκτική εκείνη διέγερση που προκαλούσε η ομάδα του Φίσερ και ο ίδιος, ο οποίος, ανοίγοντας το ζήτημα της συνέχειας στη σύγχρονη γερμανική ιστορία, δημιούργησε μια πραγματική αίσθηση αναβρασμού, ή ακόμη και σταυροφορίας, μεταξύ των νεότερων Γερμανών ιστορικών που συγκεντρώθηκαν γύρω του. Εκείνη την εποχή, στις αρχές της δεκαετίας του 1970, ενδιαφερόμουν κυρίως για τις ρίζες του Γ΄ Ράιχ στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης και στην Αυτοκρατορία του Γουλιέλμου· μόνο αργότερα μπόρεσα να γράψω για τους τρόπους με τους οποίους η ναζιστική Γερμανία προκαλούσε έντονες αντιπαραθέσεις μεταξύ των σύγχρονων Γερμανών ιστορικών και να κάνω ο ίδιος κάποια αρχεϊακή έρευνα για την περίοδο 1933-1945, στο πλαίσιο μιας ευρύτερης εργασίας για τη θανατική ποινή στη σύγχρονη γερμανική ιστορία.³⁷ Όλα αυτά τα χρόνια είχα την τύχη να με βοηθούν με πολλούς τρόπους διάφοροι Γερμανοί φίλοι και συνάδελφοί μου, ιδίως οι Jürgen Kocka,

Wolfgang Mommsen, Volker Ullrich και Hans-Ulrich Wehler. Πολλές, συχνά μακροχρόνιες επισκέψεις στη Γερμανία, γενναιόδωρα επιχορηγημένες από οργανισμούς όπως το Ίδρυμα Αλεξάντερ φον Χούμπολτ και η Γερμανική Υπηρεσία Ακαδημαϊκών Ανταλλαγών, με βοήθησαν, ελπίζω, να κατανοήσω τη γερμανική ιστορία και κουλτούρα πολύ καλύτερα από ό,τι στο ξεκίνημά μου, στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Λίγες χώρες θα ήταν τόσο γενναιόδωρες ή ανοιχτές σε ξένους που θέλουν να μελετήσουν το προβληματικό και άβολο παρελθόν τους. Επίσης, η κοινότητα των ειδικών της γερμανικής ιστορίας στη Βρετανία με υποστήριξε σταθερά από την αρχή μέχρι το τέλος. Πολύ νωρίς, όταν ήμουν στην Οξφόρδη, ο Tim Mason ήταν για μένα ξεχωριστή πηγή έμπνευσης και ο Anthony Nicholls καθοδήγησε με σιγουριά τις έρευνές μου. Βεβαίως, τίποτε από όλα αυτά δεν μπορεί εντέλει να αντισταθμίσει το γεγονός ότι δεν είμαι Γερμανός· ίσως όμως η απόσταση που δημιουργείται αναπόφευκτα όταν είναι κανείς ξένος μπορεί επίσης να προσφέρει μια κάποια αποστασιοποίηση ή, τουλάχιστον, μια διαφορά οπτικής, η οποία εξισορροπεί σε κάποιο βαθμό αυτό το καταφανές μειονέκτημα.

Παρ' όλο που έχω γράψει για την προέλευση, τις συνέπειες και την ιστοριογραφία του Γ' Ράιχ, έχω ερευνήσει μέρος της ιστορίας του στα αρχεία κι έχω διδάξει ένα αργά εξελισσόμενο, στηριγμένο σε τεκμηρίωση μάθημα γύρω απ' αυτό σε προπτυχιακούς φοιτητές για πάνω από είκοσι χρόνια, μόνο κατά τη δεκαετία του 1990 παρακινήθηκα να αφιερώσω όλη μου την προσοχή σ' αυτό το θέμα. Θα είμαι, λοιπόν, πάντοτε ευγνώμων στον Anthony Julius, ο οποίος μου ζήτησε να παραστώ ως μάρτυρας ειδικός επί του θέματος στη μήνυση για συκοφαντική δυσφήμιση που υπέβαλε ο David Irving κατά της Deborah Lipstadt και των εκδοτών της, καθώς και σε ολόκληρη την υπερασπιστική ομάδα, ιδίως στον επικεφαλής σύμβουλο Richard Rampton και τους βοηθούς μου στην έρευνα Nick Wachsmann και Thomas Skelton-Robinson, για τις πολύωρες, γόνιμες και προκλητικές συζητήσεις σχετικά με πολλές πτυχές της ιστορίας του Γ' Ράιχ, που ήρθαν στην επιφάνεια κατά την εκδίκαση της υπόθεσης.³⁸ Θεωρώ προνόμιο την εμπλοκή μου σε μια υπόθεση η οποία αποδείχτηκε πολύ πιο σημαντική από όσο περιμέναμε. Εκτός από αυτό, μια από τις μεγαλύτερες εκπλήξεις της δουλειάς που κάναμε για την υπόθεση ήταν η ανακάλυψη ότι πολλές πλευρές των θεμάτων με τα οποία ασχολούμασταν εξακολουθούσαν να πάσχουν από απροσδόκητα ελλιπή τεκμηρίωση.³⁹ Μια άλλη έκπληξη, εξίσου σημαντική, ήταν ότι δεν υπήρχε καμία εκτενής και λεπτομερής συνολική περιγραφή του ευρύτερου ιστορικού πλαισίου της ναζιστικής πολιτικής κατά των Εβραίων στην ίδια τη γενική ιστορία του Γ' Ράιχ, παρά την ύπαρξη πολλών εξαιρετικών περιγραφών αυτής της πολιτικής σε στενότερο πλαίσιο. Αυτή η αίσθηση του αυξανόμενου κατακερματισμού της γνώσης γύρω από τη ναζιστική Γερμανία έγινε ακόμη πιο έντονη όταν μου ζη-

τήθηκε λίγο μετά να συμμετάσχω στο Spoliation Advisory Panel της βρετανικής κυβέρνησης, που εξέταζε τις αξιώσεις επιστροφής πολιτιστικών αντικειμένων τα οποία είχαν αφαιρεθεί αδικώς από τους κατόχους τους κατά την περίοδο 1933-1945. Αυτός ήταν άλλος ένας τομέας όπου η απάντηση σε εξειδικευμένα ερωτήματα εξαρτιόταν μερικές φορές από την ιστορική γνώση του ευρύτερου πλαισίου, όμως δεν υπήρχε καμία γενική ιστορία της ναζιστικής Γερμανίας την οποία θα μπορούσα να προτείνω στα υπόλοιπα μέλη της επιτροπής ώστε να τους βοηθήσω απ' αυτή την άποψη. Την ίδια στιγμή η άμεση αναμέτρηση με αυτές τις σημαντικές νομικές και ηθικές διαστάσεις της ναζιστικής εμπειρίας μέσω της δουλειάς στα δύο τούτα πολύ διαφορετικά πλαίσια με έπεισε περισσότερο από ποτέ για την ανάγκη μιας ιστορίας του Γ' Ράιχ η οποία δεν θα έθετε την ηθική ή νομική κρίση ως πλαίσιο αναφοράς της.

Αυτοί είναι, λοιπόν, ορισμένοι από τους λόγους για τους οποίους έγραψα το παρόν βιβλίο, και ίσως βοηθούν στην ερμηνεία κάποιων διακριτικών χαρακτηριστικών του. Αρχικά, σε μια ιστορία όπως αυτή, που απευθύνεται σ' ένα ευρύ αναγνωστικό κοινό, είναι σημαντικό να αποφύγουμε τη χρήση τεχνικών όρων. Καθώς το βιβλίο απευθύνεται σε αγγλόφωνους αναγνώστες, σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις μετέφρασα τους γερμανικούς όρους σε αντίστοιχους αγγλικούς. Η διατήρηση των γερμανικών καλλιεργεί μια ατμόσφαιρα μυθοποίησης ή και ρομαντισμού, που πρέπει να αποφεύγεται. Υπάρχουν μόνο τρεις εξαιρέσεις. Η πρώτη είναι το Ράιχ (Reich), το οποίο, όπως εξηγώ στο Κεφάλαιο I, έχει ιδιαίτερους, μη μεταφράσιμους απόηχους στα γερμανικά, πολύ πέρα από το ισοδύναμό του «Αυτοκρατορία», μαζί με τον συνδεδεμένο όρο Ράιχσταγκ (Reichstag), που δηλώνει το γερμανικό εθνικό κοινοβούλιο. Πρόκειται για μια λέξη που πρέπει να είναι οικεία σε κάθε αναγνώστη και θα ήταν επίπλαστο να μιλάμε, π.χ., για την «Γ' Αυτοκρατορία» αντί για το «Γ' Ράιχ» και για τον «εμπρησμό του Κοινοβουλίου» αντί για τον «εμπρησμό του Ράιχσταγκ». Ο τίτλος κάιζερ (Kaiser) προτιμήθηκε από το ισοδύναμο «αυτοκράτορας», επειδή κι αυτό αφυπνίζει ιδιαίτερες και ισχυρές ιστορικές μνήμες. Κάποιες άλλες γερμανικές λέξεις ή όροι σχετικές με το Γ' Ράιχ είναι πια οικείες στην αγγλική γλώσσα, με αποτέλεσμα όμως να έχουν αποκοπεί από την αρχική σημασία τους: για παράδειγμα, η λέξη Gauleiter σημαίνει απλώς «ναζί τύραννος» οπότε, για να της δώσω μια ακριβέστερη σημασία, τη μετέφρασα παντού «περιφερειακός ηγέτης». Παρόμοια, ο Χίτλερ αναφέρεται παντού όχι ως Führer (Φύρερ), αλλά με τον ισοδύναμο όρο «Ηγέτης». Και μολονότι οι πάντες είναι εξοικειωμένοι με τον τίτλο *Mein Kampf* του βιβλίου του Χίτλερ, πιθανώς λίγοι γνωρίζουν ότι σημαίνει *Ο αγών μου*, εκτός κι αν ξέρουν γερμανικά.

Σκοπός της μετάφρασης των όρων είναι, μεταξύ άλλων, να επιτρέψει στον αναγνώστη να αποκτήσει μια αίσθηση της πραγματικής σημασίας που είχαν όλα

αυτά, καθώς δεν ήταν απλώς τίτλοι ή λέξεις, αλλά έφεραν ένα βαρύ ιδεολογικό φορτίο. Ορισμένες γερμανικές λέξεις δεν έχουν ακριβές ισοδύναμο στα αγγλικά κι έτσι επέλεξα να μην τις μεταφράσω με απόλυτη συνέπεια, αποδίδοντας το national άλλοτε «εθνικός» κι άλλοτε «εθνικιστικός» (έχει τη χροιά και των δύο), κι έναν παρόμοια περίπλοκο όρο, το Volk, άλλοτε «λαός» κι άλλοτε «φυλή», ανάλογα με τα συμφραζόμενα. Οι μεταφράσεις δεν είναι πάντοτε δικές μου, αλλά όποτε τις πήρα από υπάρχουσες αγγλικές εκδοχές, τις έλεγξα παραβάλλοντάς τες με το πρωτότυπο και σε ορισμένες περιπτώσεις τις προσάρμοσα αναλόγως. Στους ειδικούς αναγνώστες που γνωρίζουν γερμανικά όλα αυτά θα φανούν μάλλον εκνευριστικά: τους προτείνω να διαβάσουν τη γερμανική έκδοση του βιβλίου, που κυκλοφόρησε ταυτόχρονα, με τίτλο *Das Dritte Reich, I: Aufstieg*, από τις εκδόσεις Deutsche Verlags-Anstalt.

Με παρόμοιο τρόπο, αναλογιζόμενος ότι αυτό το βιβλίο δεν είναι μια ειδική ακαδημαϊκή μονογραφία, προσπάθησα να περιορίσω τις σημειώσεις όσο το δυνατόν περισσότερο. Προορισμός τους είναι κυρίως να δώσουν στους αναγνώστες τη δυνατότητα να ελέγξουν τους ισχυρισμούς του κειμένου και όχι να προσφέρουν πλήρεις βιβλιογραφικές αναφορές σχετικά με τα εξεταζόμενα θέματα, ούτε να πραγματευτούν λεπτομέρειες δευτερεύουσας σημασίας – εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις. Έχω προσπαθήσει, πάντως, να κατευθύνω τον ενδιαφερόμενο αναγνώστη σε σχετική περαιτέρω βιβλιογραφία, σε περίπτωση που θέλει να μελετήσει ένα θέμα σε μεγαλύτερο βάθος απ' ό,τι ήταν δυνατό σ' αυτό το βιβλίο. Όποτε υπάρχει αγγλική μετάφραση ενός γερμανικού βιβλίου, έχω προσπαθήσει να παραθέσω απ' αυτήν αντί από το γερμανικό πρωτότυπο. Για να κρατήσω τις σημειώσεις σε λογικά όρια προσφέρω μόνο πληροφορίες αναγκαίες για τον εντοπισμό της πηγής, ήτοι συγγραφέα, τίτλο και υπότιτλο, τόπο και χρόνο έκδοσης. Οι σύγχρονες εκδόσεις είναι παγκόσμια δραστηριότητα και οι κυριότερες επιχειρήσεις εδρεύουν σε πολλές διαφορετικές χώρες οπότε αναφέρω μόνο τον βασικό τόπο έκδοσης.

Ένα από τα δυσκολότερα προβλήματα κατά τη συγγραφή ενός έργου για τη ναζιστική Γερμανία είναι ο εμποτισμός της γλώσσας της εποχής από τη ναζιστική ορολογία, όπως επισήμανε εδώ και καιρό ο Βίκτορ Κλέμπερερ στην κλασική του μελέτη, αυτού που ονόμασε *Lingua tertii Imperii*, «η γλώσσα του Γ' Ράιχ».⁴⁰ Ορισμένοι ιστορικοί τηρούν αποστάσεις από αυτό το φαινόμενο θέτοντας τους ναζιστικούς όρους μέσα σε εισαγωγικά ή προσθέτοντας κάποιον επιθετικό προσδιορισμό αποδοκιμασίας, όπως το «Γ' Ράιχ» ή ακόμη και «το αποκαλούμενο “Γ' Ράιχ”». Ωστόσο, σε ένα βιβλίο όπως αυτό, η υιοθέτηση μιας τέτοιας μεθόδου θα ενοχλούσε σοβαρά τη ροή της ανάγνωσης. Αν και δεν θα έπρεπε να χρειάζεται να ειπωθεί αυτό, καλό είναι να σημειώσω εδώ ότι η ορολογία των ναζί που χρησιμοποιείται στο παρόν βιβλίο αντανακλά απλώς τη χρήση της

εκείνη την εποχή και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ως αποδοχή ή, ακόμη λιγότερο, ως επιδοκμασία των συγκεκριμένων όρων, αλλά ως δόκιμος τρόπος να δηλωθεί αυτό στο οποίο αναφέρονται. Όταν πρόκειται για το Ναζιστικό Κόμμα, γράφω με κεφαλαίο το αρχικό γράμμα της λέξης Κόμμα, πράγμα που δεν κάνω όταν αναφέρομαι σε άλλα κόμματα. Επίσης, η Εκκλησία δηλώνει την επίσημη οργάνωση των χριστιανών, ενώ η «εκκλησία» δηλώνει το κτίριο, ο Φασισμός δηλώνει το ιταλικό κίνημα με ηγέτη τον Μουσολίνι, ενώ ο «φασισμός» το γενικό πολιτικό φαινόμενο.

Αν όλα τα παραπάνω κάνουν πιο σαφή και ευανάγνωστα όσα ακολουθούν, τότε θα έχουν εξυπηρετήσει το σκοπό τους. Κι αν το ίδιο το βιβλίο παρακολουθείται εύκολα, όπως ελπίζω, αυτό σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στους φίλους και τους συναδέλφους μου Chris Clark, Christine L. Corton, Bernhard Fulda, Sir Ian Kershaw, Kristin Semmens, Adam Tooze, Nick Wachsmann, Simon Winder και Emma Winter, που δέχτηκαν ευγενικά να διαβάσουν το πρώτο χέρι σε σύντομο χρόνο, εξάλειψαν αστοχίες και διόρθωσαν λάθη. Οι Bernhard Fulda, Christian Goeschel και Max Horster έλεγξαν τις σημειώσεις και εντόπισαν πρωτότυπα κείμενα: η Caitlin Murdock έκανε το ίδιο για τις αυτοβιογραφίες των ανδρών των Ταγμάτων Εφόδου, που φυλάσσονται στο Ίδρυμα Hoover. Οι Bernhard Fulda, Liz Harvey και David Welch είχαν την καλοσύνη να μου παράσχουν ορισμένα κρίσιμα ντοκουμέντα. Αισθάνομαι βαθιά υποχρέωση σε όλους αυτούς για τη βοήθειά τους. Ο Andrew Wylie υπήρξε ένας εξαιρετικός αντιπρόσωπος δικαιωμάτων, που μου εξασφάλισε χάρη στην πειθώ του τους καλύτερους δυνατούς εκδότες. Ο Simon Winder των εκδόσεων Penguin στο Λονδίνο μου παρείχε σταθερή υποστήριξη κι έκανε ιδιαίτερα ευχάριστη τη συνεργασία μας για την έκδοση. Στη Νέα Υόρκη, ο Scott Moyers με τόνωσε με τον ενθουσιασμό του και βοήθησε πολύ με τα διεισδυτικά σχόλιά του στο δακτυλόγραφο, ενώ στη Γερμανία ο Michael Neher πραγματοποίησε ένα οργανωτικό θαύμα ολοκληρώνοντας τόσο γρήγορα τη γερμανική έκδοση. Ήταν χαρά μου να συνεργαστώ με τους μεταφραστές Holger Fliessbach και Udo Rennert, καθώς και με τον András Bereznáy, ο οποίος σχεδίασε τους χάρτες. Είμαι επίσης ευγνώμων στην Chloe Campbell των εκδόσεων Penguin, για τη σημαντική δουλειά της στην αναζήτηση των εικόνων, την απόκτηση των αδειών δημοσίευσης και τον εντοπισμό πρωτοτύπων για την εικονογράφηση, στον Simon Taylor, για τη γενναιοδωρή βοήθειά του στην απόκτηση ορισμένων εικόνων, στην Elizabeth Stratford, για τη σχολαστική επιμέλεια του τελικού κειμένου, καθώς και στις ομάδες παραγωγής και σχεδίασης και των δύο εκδοτικών οίκων για την ολοκλήρωση του βιβλίου.

Τέλος, τα περισσότερα τα οφείλω, όπως πάντα, στην οικογένειά μου, στην Christine L. Corton, για την πρακτική υποστήριξή της και την εκδοτική εμπειρο-

γνωμοσύνη της κι ακόμα σ' αυτήν και στους γιους μας Matthew και Nicholas, στους οποίους είναι αφιερωμένοι αυτοί οι τόμοι, για την υποστήριξή τους κατά τη διάρκεια ενός εγχειρήματος που καταπιάνεται με δύσκολα και συχνά τρομερά γεγονότα, από κείνα που έχουμε όλοι μας την τύχη να μην έχουμε βιώσει στη ζωή μας.

Καίμπριτζ, Ιούλιος 2003

